

Ермұхамет Маралбек^{1*}, Айгерім Иляскызы Құралбай², Айнұр Аралбайқызы Қаршығаева³^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD),

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0009-0001-3793-3600 E-mail: aigerakuralbai@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТІЛТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Андатпа. Мақалада б.з.б. V ғасырдан бастап қазірге дейін Қазақстан территориясында қолданылған әліпбилерге, қазақ жазуының қалыптасу, даму, өзгеру тарихына шолу жасала отырып, қазір жүзеге асырылып жатқан латын әліпбиіне көшу ұлттық жоспарының нақты лингвистикалық қадамдары туралы ақпараттар, талдаулар ұсынылады. Латын әліпбиіне көшу Қазақстанның дамуы, қазақ тілінің болашағы үшін аса өзекті болса да, 1991 жылдан қазірге дейін жүзеге аспай келеді. Себебі бұл – аса күрделі қоғамдық-саяси мәселелерге байлаулы, көптеген лингвистикалық түйткілдерді шешуді қажет ететін күрделі мәселе. Зерттеуде Қазақстандағы қазіргі әліпби реформасы лингвистикалық аспектіде қарастырылады, сондай-ақ экстралингвистикалық фактор ретінде геосаяси және әлеуметтік себептері туралы да тұжырымдар ұсынылады. Латын әліпбиіне көшу үдерісінің нақты қадамдары ретінде 2017-2023 жылдар аралығында атқарылған ғылыми-лингвистикалық жұмыстар, қазірге дейін ресми ұсынылған 5 қазақ-латын әліпби нұсқалары және ол бойынша дайындалған емле ережелері мен орфографиялық сөздіктер туралы деректер айтылып, талдаулар жасалады. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшудің ғылыми мәселелері, туындаған лингвистикалық қиындықтар, қазақ лингвист ғалымдарының латын әліпбиі бойынша ғылыми айтыс-тартыстарының тақырыптары мен себептері талданады. Зерттеу нәтижесінде Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан латын әліпбиіне көшу үдерісінің ғылыми-лингвистикалық мәні мен қоғамдық-саяси астары туралы толыққанды түсінік беріліп, нақты тұжырымдар ұсынылады. Мақалада жасалған тұжырымдар мен көтерілген түйткілдер қазіргі кирилнегізді қазақ әліпбиі мен оның емле ережелерін ұлттық сипатта реттеу және осы бағыттағы қиындықтарды шешу тұрғысынан да өзекті.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы; қазақ жазуы; қазақ әліпбиі; латын әліпбиі; қазақ емлесі.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Маралбек Е., Құралбай А.И., Қаршығаева А.А. Қазақстандағы әліпби реформасының тарихы мен тілтанымдық негізі. *TiltanyM*, 2026. №3 (103). 183-197-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-183-197>**Ермухамет Маралбек^{1*}, Айгерим Иляскызы Куралбай², Айнур Аралбайқызы Каршығаева³**^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD),

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com

²Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0009-0001-3793-3600 E-mail: aigerakuralbai@mail.ru

³кандидат филологических наук, Университет Туран, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

ИСТОРИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕФОРМЫ АЛФАВИТА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлен обзор алфавитов, использовавшихся на территории Казахстана с V века до н. э. до настоящего времени, а также история становления, развития и трансформации казахской письменности. Особое внимание уделяется конкретным лингвистическим этапам реализуемого в настоящее время национального плана перехода на латинскую графику; приводятся соответствующие сведения и аналитические материалы.

Несмотря на то что переход на латинский алфавит является чрезвычайно актуальным для развития Казахстана и будущего казахского языка, данный процесс, начавшийся после 1991 года, до настоящего времени не завершён. Это связано с тем, что данная реформа затрагивает сложный комплекс общественно-политических вопросов и требует решения целого ряда лингвистических проблем. В исследовании современная алфавитная реформа в Казахстане рассматривается прежде всего в лингвистическом аспекте, при этом в качестве экстралингвистических факторов анализируются также её геополитические и социальные причины. В качестве конкретных этапов перехода на латинскую графику рассматриваются научно-лингвистические работы, проведённые в 2017-2023 годах, пять официально представленных к настоящему времени вариантов казахского алфавита на латинской основе, а также подготовленные на их основе орфографические правила и орфографические словари. Анализируются научные проблемы перехода на новый казахский алфавит на латинской графике, возникшие лингвистические трудности, а также тематика и причины научных дискуссий казахстанских лингвистов по вопросам латинизации казахской письменности. В результате исследования получено полное представление о научно-лингвистической сущности и общественно-политической подоплёке процесса перехода на латиницу, реализуемого в Казахстане, и предложены конкретные выводы. Сделанные в статье заключения и обозначенные проблемы актуальны также с точки зрения национально ориентированного упорядочения современного казахского алфавита на кириллической основе и его орфографических правил, а также поиска путей решения существующих в этой сфере трудностей.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы; казахская письменность; казахский алфавит; латинский алфавит; казахская орфография.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его деятельности в развитии языковых основ учебных текстов».

Для цитирования: Маралбек Е., Куралбай А.И., Каршыгаева А.А. История и лингвистические основы реформы алфавита в Казахстане. *Tiltany*, 2026. №3 (103). С. 183-197. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-3-183-197>

Yermukhamet Maralbek^{1*}, Aigerim Kuralbay², Ainur Karshigayeva³

^{1*}Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD),

Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com

²Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0009-0001-3793-3600 E-mail: aigerakuralbai@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Turan University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

HISTORY AND LINGUISTIC FOUNDATIONS OF ALPHABET REFORM IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article provides an overview of the alphabets used in the territory of Kazakhstan from the 5th century BC to the present day, as well as the history of the formation, development, and transformation of Kazakh writing. Particular attention is paid to the specific linguistic stages of the national plan for the transition to the Latin script currently being implemented, with relevant data and analytical observations presented. Although the transition to the Latin alphabet is of considerable importance for the development of Kazakhstan and the future of the Kazakh language, the process, initiated after 1991, has not yet been completed. This is due to the fact that the reform involves a complex set of socio-political issues and requires the resolution of a number of linguistic problems. The study examines the current alphabet reform in Kazakhstan primarily from a linguistic perspective, while its geopolitical and social causes are also considered as extralinguistic factors. The specific stages of the transition to the Latin script include linguistic research conducted between 2017 and 2023, five officially proposed versions of the Kazakh Latin-based alphabet, as well as the spelling rules and orthographic dictionaries developed on their basis. The article analyzes the scholarly issues associated with the transition to a new Latin-based Kazakh alphabet, the linguistic difficulties that have arisen, and the topics and causes of academic debates among Kazakhstani linguists concerning the Latinization of Kazakh writing. As a result of the study, a comprehensive understanding of the linguistic essence and socio-political background of the ongoing transition to the Latin script in Kazakhstan is provided, and specific conclusions are formulated. The conclusions and issues raised in the article are also relevant to the nationally oriented standardization of the current Cyrillic-based Kazakh alphabet and its orthographic rules, as well as to identifying ways of addressing the existing challenges in this field.

Keywords: Akhmet Baitursynuly; Kazakh writing; Kazakh alphabet; Latin alphabet; Kazakh orthography.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993133 “Study of the Kazakh language in linguo-synergetic, linguo-ecological, linguodidactic aspects and its activities in the development of the linguistic foundations of educational texts”.

For citation: Maralbek, Ye., Kuralbay, A., Karshigayeva, A. History and Linguistic Foundations of Alphabet Reform

Кіріспе

Қазақстан территориясы – жазу ерте пайда болған көне мәдениет ошақтарының бірі. Қазақ-түркілердің арғы ата-бабалары «Бір адамның кеткен бағытын басқаларға білдіру үшін жолға бұтақ тастау, жебені ағашқа шаншып қою, ағаш ою, санды білдіру үшін қатар-қатар сызық сызу, маржан тізу, ағаш ою, жіп түю» (Мырзаханов, 2006: 53-54) арқылы тілдік қарым-қатынастың ежелгі формасын пайдаланған. Кейінгі ғасырларда жартасқа суреттер салу арқылы дүниетаным мен құндылықтарын бейнелеп отырды. Бұл ізденістер өрістей келе, ерте, орта ғасырларда жүйелі жазуға айналды. Қазақстан территориясындағы ең ертедегі жазба жәдігер – Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы 26 таңбалы жазу. Бұл ғылымға «Есік жазуы» деген атпен белгілі және б.д.б. V ғасырға тиесілі. Б.з.-дың II-VIII ғасырларында Қазақстан мен Монғолия және Батыс Сібір кеңістігінде көне түркі жазуы кеңінен қолданылды. 9-ғасырдан бастап Оңтүстік және Батыс Қазақстан аумағында араб жазуы, Шығыс Оңтүстік Қазақстан аумағында соғды жазуы (көне ұйғыр) таралды. Ислам дінін қабылдаған түркі халқы араб жазуын төл жазуы ретінде қабылдап, ондаған ғасыр бойы қолданды. IX-XX ғасыр аралығында қолданылған араб графикасы жүйелі үш даму кезеңнен тұрады: IX-XIII ғасырларда харакат жүйелі араб жазуы; XIII-XIX ғасырларда харакаттар қолданылмайтын парсы жазуы негізіндегі қадім немесе шағатай жазуы; XIX ғасыр соңынан 1912 жылға дейін қадім немесе шағатай жазуына ішінара түзетулер мен толықтырулар енгізілген жәдит жазуы.

1911-1912 жылдардан бастап Ұлт ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы бұған дейін кеңінен қолданылған қадім, жәдит жазуларына түзету енгізіп, ұлттық жазу жүйесін қалыптастырды. Байтұрсынұлының жазу реформасы 12 жылды қамтиды. 1912-1924 жылдар аралығында таңбалар мен емле ережелер 3 рет (1912, 1923, 1924 жылдары) жүйелі толықтырды. Осы кезеңде жүйеге түскен жазу мәдениеті қазіргі заманауи қазақ тілі емле ережелерінің кодификациялық негізіне айналды.

1929-1940 жылдары қазақ жазуы латын әліпбиіне саяси айламен көшірілді. Десек те, Одақ көлемінде латын әліпбиіне көшуге СССР-дің саяси жетекшілері мен миссионер ғалымдары бастамашы болғанымен, ол Телжан Шонанұлы, Ораз Жандосов, Нәзір Төрекұлов сияқты қазақ зиялыларының бір бөлігі тарапынан қолдау тапты. Ал Байтұрсынұлы бастаған қазақ ғалымдары бұған үзілді-кесілді қарсы болды (Байтұрсынов, 1926: 287-289). Алайда әліпби ауысқанымен, оның емле ережелері Байтұрсынұлының 1913-1927 жылдардағы емле ережелері негізінде дайындалды.

1940 жылдан бастап қазақ жазуы екінші рет кирил әліпбиіне күштеп көшірілгені белгілі. 1939-1940 жылдары Сәрсен Аманжолов бастаған ғалымдар 42 қаріптен тұратын кирилграфикалы қазақ әліпбиін жасады. Ол 28 төл дыбыс және 14 кірме дыбыс қаріптерінен түзілді. Кирил әліпбиі қолданылған кезеңде де Байтұрсынұлы ұсынған емле ережелерінің негізгі бөлігі төл сөздердің жазылуында кеңінен сақталып, қолданылды. Сонымен қатар бұған дейін назардан тыс қалып келген жазудың көптеген күрделі мәселелері көтеріліп, қазақ жазуы жаңа мазмұнымен, емле ережелер жаңа тармақтармен толықты және көптеген ортологиялық құралдар мен сөздіктер, ғылыми зерттеулер жарық көрді. Десе де, бұл кезеңде қазақ тілінің емле ережелерінде көптеген пункттер орыс сөздері мен дыбыстарын жазуға арналды. Осының салдарынан қазақ тілінің ең қуатты үндестік заңы бұзылып, қазақ тілінің ішкі иммунитеті әлсіреді, төл табиғатына сәйкес дамуы тежеліп, ұлттық жүйеден алшақтай бастады. Қазақ жазуының мұндай күрделі даму жолы қазіргі таңда жаңа бағыт пен жаңа жүйені қажет етуде.

Материал және әдістер

Қазақ жазуының тарихы мен теориялық мәселелерін, қазір жүзеге асырылып жатқан латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің ғылыми негіздерін жалаң зерттеумен ашу мүмкін емес. Зерттеудің мақсатына жету үшін ең әуелі Қазақстан мен шетелдік кітапханалар мен архивтерден ғылыми еңбектер жинақталды. Әсіресе Ахмет Байтұрсынұлының Қазақстанда жоқ еңбектері РФ Мәскеу қаласындағы Ресей мемлекеттік кітапханасы (Маралбек, 1924), Баку қаласындағы «Әзербайжан ұлттық архивінен» (Байтұрсынов, 1926), Ташкент қаласындағы «Өзбекстан ұлттық

архивінен» (Байтұрсынұлы, 1922) жинақталып, мұрағаттық зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде ғылыми түсініктемесі берілген 584 беттік материалдар жинағы құрастырылып, баспадан шықты (Маралбек, 2023). Бұл еңбек осы мақала тұжырымдарының теориялық негізін қалыптастырды.

Келесі кезеңде РФ-ның «Орынбор облысының Біріккен мемлекеттік мұрағатынан» Қазақ хандары мен Ресей императорларының, губернаторларының бір-біріне жазған 30-ға жуық хатының графикалық ерекшелігі текстологиялық әдіспен зерттелді. Нәтижесінде бұған дейін толық ашылмаған XV-XIX ғасырларда Қазақстан территориясында қолданылған «Қадім жазуы», «Жәдит жазуларының» графикалық ерекшелігі, әліпби құрамы, қолданылған кезеңдері анықталды.

Келесі кезеңде латын әліпбиіне көшу туралы көптеген ресми құжаттар мен ҚР Президенті жарлықтары, статистикалық мәліметтер жинақталып, сұрыпталды. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін дайындау мен талқылауға қатысқан лингвист ғалымдардың пікірлері мен ұстанымдары жеке-жеке зерделенді. Оларды салыстырмалы талдау және жіктеу қазақ лингвист ғалымдарын *тарихи-дәстүрлі бағыт* және *прогрессивті-заманауи бағыт* деп екі бағытқа бөлуге негіз болды.

Зерттеудің соңында тарихи-салыстырмалы әдіс пен құрылымдық әдіс арқылы қазақ жазуының барлық кезеңдері бойынша материалдар өзара салыстырыла зерттеліп, емле ережелер мен әліпбилердің даму динамикасы анықталды, қорытынды тұжырымдар шығарылды. Нәтижесінде қазіргі әліпби реформасы барысында қазақ лингвист ғалымдары арасында пікірталас тудырған лингвистикалық мәселелер мен дайындалған ғылыми өнімдерге объективті баға беруге, сондай-ақ олардың мәнін оқырманға түсіндіруге мүмкіндік туды.

Әдебиетке шолу

Қазақстан аумағында қолданылған жазу түрлерінің баршасын толық қамтып, ғылыми мәселелерін егжей-тегжейлі түсіндіретін көлемді зерттеулер жоқ деуге болады, тек шолу сипатында ғана болмаса. Ал жекелеген дәуірлері, кезеңдері, түрлері туралы зерттеулер бар. Төменде бұлардың басты-бастысына ғана шолу жасаймыз.

Көне түркі әліпбиі туралы зерттеулердің ішінде Ғ.Айдаровтың еңбегі айрықша маңызға ие (Айдаров, 1986). Өйткені ол – көне түркі жазуын алғаш және арнайы зерттеген алғашқы қазақ түрколог ғалым және кейінгі түркітанушы ғалымдар тобының қалыптасуы мен іргелі түркологиялық зерттеулердің жазылуына ықпал болды. Қазіргі кезде көне түркі жазуын жаңаша зерттеген ғалым А. Аманжоловтың да еңбектері ғылыми негіз бола алады (Аманжолов, 2019).

Көне түркі әліпбиінің орнын басқан араб әліпбиінің X-XIII ғасырлардағы құрамы мен емле ережелері туралы М. Қашқари сөздігінде мәліметтер кездеседі (Қашқари, 1997). Аталған жазудың одан кейінгі дәуірлердегі жетілдірілген нұсқалары деп тануға болатын парсы әліпбиі негізіндегі қадім жазуы, жәдит жазуы мен оның емле ережелері туралы арнайы зерттеулер жоқ. Себебі бұл – орта ғасырға тиесілі көптеген жазба жәдігерлерді толық, жан-жақты қарастыруды қажет ететін күрделі тақырып.

XX ғасыр басындағы қазақ әліпбиі, Байтұрсынұлы жазу реформасының теориялық мәселелері, оның ғылыми негіздері жан-жақты зерттелген көлемді еңбек өте аз. 2023 жылы біз құрастырған «Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері» (Маралбек, 2023) атты жинаққа қазақ ұлттық жазуы туралы Байтұрсынұлы еңбектерінің толық дереккөздері топтастырылған. Бұл тақырыпта маңызды зерттеулердің қатарына Б. Момынова (2022), Е. Маралбек (2019) мақалалары мен Н. Әміржанованың монографиясын атауға болады (Әміржанова, 2012).

1940 жылдан қазірге дейін қолданылатын кирилграфикалы қазақ әліпбиі мен емле ережелері жөнінде зерттеулер аз емес. Бұлардың қатарында жазудың күрделі теориялық мәселелері мен қиындықтарын зерттеуге арналған Р. Сыздық (2018), Н. Уәли (2018), А. Алдаш (2021), Қ. Күдеринова еңбектерінің маңызы жоғары. Соңғы жылдарда әліпби реформасының лингвистикалық түйткілдері туралы көптеген зерттеу мақалалары жарияланды. Олардың қатарында З. Базарбаева (2013), А. Фазылжанова (2007) зерттеулерінің маңызы жоғары. Сондай-ақ Институт ғалымдары латын әліпбиінің өзекті тілтанымдық мәселелері бойынша 2007 жылдан бері терең зерттеулер жүргізіп, төрт ғылыми жинақ жарыққа шығарды.

2017 жылдан бастап «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері» жобасы жүзеге

асып, әлденеше рет талқыланып, түзетіліп, 2021 жылғы 9 ақпанда ҚР Үкіметі жанындағы Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия отырысында мақұлданды. Бұл емле ереже 9 тарау 105 баптан құралады. Тараулар жеке-жеке «Әріптердің емлесі», «Түбір сөздердің емлесі», «Қосымшалардың жалғануы», «Бөлек жазылатын сөздердің емлесі», «Бірге жазылатын сөздердің емлесі», «Дефиспен жазылатын сөздердің емлесі», «Бас әріптің емлесі», «Қысқарған сөздердің емлесі», «Кірме сөздердің емлесі», «Сөздердің тасымалдануы» деп аталады.

Алғашқы қазақ емлесінің авторы А. Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» (Байтұрсынұлы, 1914) еңбегінде 34 тармақты емле ереже бар. Олар – әріптердің емлесі және түбір мен қосымшаның емлесі туралы 2 үлкен тарауға жинақталған. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің емле ережесінде тараулардың аты, ереже саны көп болғанымен, оның көпшілігі Байтұрсынұлында «Түбір мен қосымша ережесіне» біріктірілген. Біз қазіргі қазақ емлесі мен Байтұрсынұлы емлесінің құрылымын, мазмұнын өзара салыстырып, ғылыми сабақтастығы мен өзіндік ерекшеліктерін анықтап, көлемді ғылыми мақала жарияладық (Маралбек, 2022).

Бір тілдегі емле ережелерден тыс қалған немесе ережемен реттеуге келмейтін орфограммалар, жекелеген сөздер, тіркестер, нақтылай түсуді қажет ететін графикалық мәселелер орфографиялық сөздік арқылы кодификацияланады. Қазақ тіл білімін, қазақтың ұлттық жазуын 20-ғасырдың басында А. Байтұрсынұлы қалыптастырғанын айттық. Бұл кезеңде қазақ тілінің емле ережесі жасалғанымен, қазақ тілінің орфографиялық сөздігі дайындалмады. Өйткені жалпы қоғамның дамуы, жазба коммуникацияның деңгейі, қаржылық және ғылыми әлеует оған мүмкіндік бермеді. Қазақ тілінің алғашқы орфографиялық сөздігі 1957 жылы баспадан шықты. Содан кейін 1964, 1978, 1988, 2003, 2005, 2007, 2013 жылдары жаңартылған 7 басылым жарық көрді. Орфографиялық сөздіктердің әр басылым сайын сөзтізбе құрамы толығып, сұрыпталып, жүйеленіп отырды.

2019-2021 жылдар аралығында, қазақ-кирил жазуын латын әліпбиіне көшіру міндетінің ғылыми базасын әзірлейтін басты ғылыми-ортологиялық құралдардың бірі ретінде, 19 лингвист ғалымның қатысуымен, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында «Кирил және латын графикасында параллель Орфографиялық сөздіктің» қолжазбасы дайындалды. Бұл қолжазба сөздікке 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі енді. Аталған ғылыми еңбектер мен ұжымдық монографиялар, сөздіктер осы зерттеуіміздің эмпирикалық және ғылыми базасын құрайды.

Қазіргі әлемдік интеграция заманында кез келген елдің саяси, мәдени, рухани өміріндегі елеулі оқиғаның шындығын әлем жұртшылығының назарына ұсыну маңызды. Сонымен қатар қазақ жазуының тарихын тұтас қамти отырып, қазіргі латын әліпбиі реформасының мәні мен қоғамдық-әлеуметтік астарын ашық талқылайтын мақалалар тапшы.

Нәтижелер және талқылау

Әліпби қаріп, таңбалар тобы ғана емес, бұл – жазу ережелері, жазу нормалары. Кең мағынада айтсақ, әліпби – ұлттық тілдің даму болашағы. Сондықтан да Қазақстандағы қазіргі әліпби реформасын қазақ тілінің жаңа даму бағытын айқындайтын тарихи кезең деуге болады.

1991 жылы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сол кездегі директоры, ф.ғ.д., профессор Әбдуәли Қайдаров ҚР Президенті Н. Назарбаевқа латын әліпбиіне көшу туралы ашық хат жолдады. Соның нәтижесінде екі рет арнайы комиссия құрылып, латын әліпбиіне көшудің түйткілді мәселелері зерттелді.

1994-2013 жылдар аралығында ҚР Президенті Н. Назарбаевтың бастамасымен латын әліпбиіне көшу мәселесі бірде ресми, бірде бейресми түрде бірнеше рет қолға алынды.

1994 жылы Түркияның Анталия қаласында дүниежүзі түркологтары жиналған құрылтайда түркі елдері ортақ латын әліпбиін қабылдау туралы шешім қабылданып, 34 әріптен тұратын «Ортақ түрік әліпбиі» жобасы дайындалды. Дегенмен бұл әліпби бойынша емле ережелер, орфографиялық сөздік, оқу құралдары дайындалмады.

2006-2007 жылы бұл үдерістің екінші толқыны басталды. Сол кезде ҚР Президенті Н. Назарбаев өз жолдаулары мен маңызды кездесулерінде латын әліпбиіне көшу мәселесін көтерді. 2006 жылы Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12-сессиясында: «Қазақ әліпбиін

латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде Посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес», – деген болатын (Назарбаев, 2006). Бұл кезеңде латынграфикалық жаңа қазақ әліпбиіне көшудің 2008-2010, 2008-2012, 2008-2014 жылдарға арналған үш жылдық, бес жылдық және жеті жылдық жоспарлары жасалды. Әйтсе де, бұл да жоспар күйінде қалып, латын әліпбиіне көшуге нақты саяси шешім де, ғылыми әзірлемелер де дайындалмады.

2012 жылдың 14 желтоқсанында ҚР Президенті Н. Назарбаев: «Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» (Назарбаев, 2012), – деді. Президенттің бұл сөзінен кейін 2013 жылдың басынан үшінші толқын басталды. Бұл жолы жоспардан гөрі, нақты қадамдар жасалды.

Қай кезде де Қазақстанда маңызды, ауқымды лингвистикалық мәселелерді шешетін басты әрі бірден-бір мекеме – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Сондықтан үшінші толқынды Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары латынграфикалық жаңа қазақ әліпбиіне көшудің нақты қадамы деп қабылдап, оның лингвистикалық негізін дайындауға кірісті. Латын әліпбиіне көшкен Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан сияқты бірнеше түркі елдеріне және Қытайдың Шыңжаң өлкесіне 2013 жылы шетелдік іссапарлар ұйымдастырылып, латынға көшу тәжірибесі, барысы, қазіргі жай-күйі зерттелді.

2013 жылы ҚР Үкіметі 2017 жылдан бастап латын әліпбиіне көшу бағытында нақты қадамдар жасау міндетін белгіледі. Соның нәтижесінде латын әліпбиіне көшу мәселесіне республика халқы назар аударып, әртүрлі топтар мен тіл мамандары арасында кең көлемде зерттеу, талқылау басталды.

2017 жылы ҚР Президенті Н. Назарбаев «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Жарлыққа қол қойды (ҚТ, 2017). ҚР Премьер-Министрінің өкімімен қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия құрылды. Қазақ әліпбиін латын графикасына кезең-кезеңмен көшірудің 2025 жылға дейінгі іс-шаралар жоспары әзірленіп, орфографиялық, әдістемелік, терминологиялық, техникалық-ақпараттық сүйемелдеу жөніндегі 4 жұмыс тобы құрылды.

Бұлардың ішінде Орфографиялық жұмыс тобының үйлестіруші орталығы ретінде Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты белгіленіп, оған әліпби мен емле мәселелері бойынша қорытынды шешімдер әзірлеу құзыреті берілді. Дегенмен, бұл құзырет тек қағаз жүзінде қалды. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты дайындаған «Тілтанымдық әліпби жобасы» барына қарамастан, Институт ғалымдары «авторы белгісіз» әліпби жобаларына емле ережелерін жасаумен айналысты.

Осындай жобаның алғашқысы 2017 жылдың 11 қыркүйегінде ҚР Парламенті мінберінде таныстырылды. Бұл әліпбиде 8 дыбыс диграф арқылы таңбаланғандықтан, «Диграф әліпби» деп аталды. Бұл жоба қарапайым халық пен ғалымдар тарапынан тегіс сынға ұшырады. Өйткені бұл әліпбиде артық таңбалар көп әрі лингвистикалық талаптарға сәйкес келе бермейді. Мұның соңын ала 2017 жылы 9-қазанында 32 таңбадан тұратын екінші әліпби жобасы ұсынылып, 26-қазанда Президент жарлығымен бекітілді. Аталған жобада 9 қаріптің маңдайына қосымша белгілер қойылғандықтан, апостроф әліпби деп аталды. Аталған жобаның да тілтанымдық негізі әлсіздеу болғандықтан, ол да көп сынға ұшырады. 2018 жылғы 19-20 ақпанда Н. Назарбаевтың «Қазақ тілінің жаңа әліпбиі туралы Жарлығы» шығып (ҚТ, 2018), 32 таңбалы үшінші әліпби жобасы жарияланды. Бұл жобада 6 қаріптің төбесіне қосымша белгі қойылғандықтан, «Акут әліпби» деп аталды.

Кесте 1 – Ресми ұсынылған үш әліпбидің салыстырмалы кестесі

Таблица 1 – Сравнительная таблица трех официально предложенных алфавитов

Table 1 – Comparative Table of the Three Officially Proposed Alphabets

№	Дыбыстар	Диграф әліпбиі	Апостроф әліпбиі	Акут әліпбиі
1	/ə/ (ä)	Ae, ae	a'	á
2	/ø/ (ö)	oe	o'	ó
3	/ʏ/ (ü)	ue	u'	ú
4	/y/ (^ü w)	w	y'	ý
5	/ɣ/ (ğ)	gh	g'	ǵ
6	/ʃ/ (sh)	sh	s'	Sh
7	/tʃ/ (ch)	ch	c'	Ch
8	/j/ (zh)	zh	j	j
9	/ŋ/ (ng)	ng	n'	ń
10	/j/	j	i'	ı

2019 жылдың маусым айында Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстанның екінші Президенті лауазымына кіріскеннен кейін 2019 жылдың 21 қазанында өзінің Twitter-дегі аккаунтында «Өткір әліпби» (үшінші жоба) әлі де талқылауды және жетілдіруді қажет ететінін ресми түрде мәлімдеді (Тоқаев, 2019). Содан кейін бұл жобаның да соңғы еместігі, әлі келесі нұсқалар тандалатыны халыққа түсінікті болды. Қ. Тоқаев әліпби таңдау, емле жасау тіл мамандарының жұмысы екенін, солардың шешіміне жүгіну дұрыс болатынын ескертті және Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына әліпби жобасын жетілдіру бойынша арнайы тапсырмалар берді. Нәтижесінде сол жылдың соңына қарай «Жетілдірілген әліпби» жобасы атты төртінші нұсқа дайындалып, ҚР Үкіметінің қарауына берілді. Бұл жобаны жазу, емле мәселесімен арнайы айналысқан фонетист, грамматолог ғалымдар әзірледі.

«Жетілдірілген әліпби» жобасы 2021 жылғы 28-қаңтарда ҚР Үкіметінің мақұлдауынан өтіп, Президенттің бекітуіне жолданды. Бірақ ҚР Президенті оны бүгінге дейін бекітпеді. Латын әліпбиіне көшу мәселесі қаншалықты өзекті болғанымен, оны күн тәртібіне ашық әрі асығыс қоюды көтермейтін, байыппен жүзеге асыруды қажет ететін күрделі саяси мәселе екені аңғарылады.

Қазақстанның латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшуіне тікелей әсер етіп отырған үш үлкен астарлы фактор бар: 1) саяси мәні; 2) қоғамдық-әлеуметтік мәні; 3) тілтанымдық мәні. Ендігі кезекте осыларға жеке-жеке тоқталайық.

Бірінші, саяси астары: Әлемдегі қақтығыстар, нарықтық дағдарыс, зат бағасының өрлеуі, жаһандық пандемия сияқты күрделі геосаяси жағдайда жаңа қазақ әліпбиіне көшу шешімі Қазақстанның ішкі тұрақтылығына әсер ететін күтпеген мәселелерге себепші болуы мүмкін. Сондықтан бұған аса байсалдылық қажет.

Екінші, қоғамдық-әлеуметтік мәні: 2021 жылғы санаққа сәйкес Қазақстанның халық саны 20 миллион екені белгілі. Мұның ішінде 70,4% қазақ (Нұрданбекұлы, 2023), 15% – орыс, 14% – өзге ұлт өкілдері. Десе де, 2021 жылғы мәліметтерге сәйкес Қазақстан халқының 89%-ы орыстілді (ҚРҰСҚ, 2021). Ұсынылған факті Қазақстанда жалпы тілдік жағдаяттың күрделілігін көрсетеді. Десе де, жылдан-жылға қазақ тілінің үлесі артып келеді. Әліпби ауыстыру тек қазақ тіліне қатысты болғандықтан, қазақтардан басқа Қазақстан халқы мен өзге тілдер, орыстілді кеңістік ретінде, мұның сыртында қалып отыр. Әліпби ауысқан күнде де бұрынғы кирил-қазақ әліпбиі қатар қолданылады. Бұл тұрғыдан келгенде, Қазақстан халқының көп бөлігі латын әліпбиіне көшуге психологиялық, ұлттық мүдде тұрғысынан толық дайын емес. Мұндай жағдаяттар әліпби реформасының аяқ алысын баяулатып, жұмыс үдерісін күрделендіреді. Сондықтан да Қазақстандағы әліпби реформасы Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бері толық жүзеге аспай келеді.

Үшінші, тілтанымдық мәні: Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін таңдауда тілтанушы ғалымдар екі көзқарасқа жіктелді. Бірінші бағытты, шартты түрде, *прогрессивті-заманауи бағыт*, екіншісін *тарихи-дәстүрлі бағыт* деп атауға болады.

1. *Прогрессивті-заманауи* бағыт өкілдерінен ф.ғ.д., профессор Н. Уәли, ф.ғ.д., профессор, академик З. Базарбаева, ф.ғ.д., профессор А. Алдаш, ф.ғ.д., профессор Б. Момынова, ф.ғ.д., профессор Қ. Рысберген, ф.ғ.д., профессор Қ. Күдерінова, ф.ғ.к., қ.профессор А. Фазылжанова, ф.ғ.к., қ.профессор Г. Мамырбек, ф.ғ.к., қ.профессор А.Хабиева, ф.ғ.к. Н. Әміржанова, ф.ғ.к., қ.профессор Ж. Жұмабаева, PhD Е. Маралбек т.б. ғалымдарды атауға болады.

Прогрессивті-заманауи бағыт өкілдері қазақ әліпбиі мен емлесін, соның нәтижесінде қазақ тілін заманға сай бейімдеуді көздейді: жазуды жеңілдетуді, техника мен технология сұранысына сәйкестендіруді, ағылшын, орыс, араб тілі сияқты әлемдік тілдердің ықпалын ескеруді қолдайды.

Бұл бағыт өкілдерінің кәсіби ерекшелігі – жазу мәселесінен арнайы диссертация қорғап, монографиялар жазған, қазіргі қолданыстағы кирил-қазақ жазуының емле ережелерін, бірнеше басылымдағы (1988, 2007, 2013, 2019) қазақ тілінің орфографиялық сөздігін дайындаған мамандар және орыс, ағылшын, француз, түрік т.б. шет тілді меңгерген, бұған дейінгі тарихи кезеңдерде Қазақстан аумағында қолданылған жазу түрлерін, ескі арабграфикалы жазба мұраларды оқи алатын мамандар.

2. *Тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері: ф.ғ.д., профессор Ә. Жүнісбек, ф.ғ.д., профессор Б. Қали, ҚР халық жазушысы Б. Нұржеке, ф.ғ.д., профессор Е. Қажыбек, ф.ғ.д., профессор А. Салқынбай, ф.ғ.д., қ.профессор О. Жұбаева, ф.ғ.д. Қ. Қасабек, ф.ғ.к. Б. Қапалбек т.б.

Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдері – тіл білімінің түркология, фонетика, грамматика, морфология т.б. салалары бойынша зерттеулер жасаған ғалымдар. Бұл бағыт өкілдері латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі мен емлесін қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына бағындыра отырып жасау, орыс тілі, араб тілі, ағылшын тілі сияқты әлемдік тілдердің ықпалынан қалыптасқан жаңа өзгерістерді қабылдамау, жою бағытын ұстанады.

Бұл ұстаным, әрине, идея тұрғысынан, сөз жүзінде өте орынды, бірақ адамның ішкі субъективті түйсіктері мен объективті тілдік жағдаят, қоғамдық өмір өзара сәйкес келе бермейтіндіктен, бұл бағыт өкілдері осы ұстанымды жүзеге асырудан туындайтын көптеген тілдік мәселелердің шешімін ұсынбайды.

Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдері ф.ғ.д., профессор Ә. Жүнісбек дайындаған қазақ тілінің төл 28 дыбысы қаріптерінен тұратын «Ұлттық жоба» деп аталған әліпби жобасын жақтайды. Десе де, олар осы әліпби жобасы негізінде емле ереже, орфографиялық сөздік сияқты лингвистикалық өнім дайындамады.

Нақтырақ айтқанда, *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері мен *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі тақырыбындағы айтыс-тартыстары төмендегі лингвистикалық мәселелер бойынша:

Кесте 2 – Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің пікірталас тудырған лингвистикалық түйткілдері

Таблица 2 – Спорные лингвистические вопросы нового казахского алфавита на латинской графике

Table 2 – Controversial Linguistic Issues of the New Latin-Based Kazakh Alphabet

№	Талас тудырған лингвистикалық тақырыптар	Прогрессивті-заманауи бағыт өкілдерінің ұстанымы	Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдерінің ұстанымы
1	Қазақ тіліндегі /и/ (ⁱ у, ⁱ у), /у/ (^u у, ^u у, ⁱ у, ⁱ у) дыбыстарының фонологиялық сипаты қандай? Олар жаңа емледе қалай жазылады?	Бұлар – жарты дауысты дыбыс (сонор дыбыс). Сондықтан /и/ (ⁱ у, ⁱ у), /у/ (^u у, ^u у, ⁱ у, ⁱ у) дифтонгидтарды толық таңбаламай, и/, /у/ фонемасын ғана ағылшын әліпбиіндегі «i», «u» қаріптерімен таңбалау.	Бұлар – дауысты дыбыс. Сондықтан /и/ (ⁱ у, ⁱ у), /у/ (^u у, ^u у, ⁱ у, ⁱ у) дыбыстарын дифтонг ретінде алдына дауысты дыбыс қосып, /ху/ (^u у), /ху/ (^u у), /ху/ (^u у), /ху/ (^u у), /ху/ (^u у), /ху/ (^u у), /ху/ (^u у) түрінде екі қаріппен таңбалау.
2	/ү/ (u), /ы/ (i), /і/ (i) дыбыстары әліпбиде қалай	/ү/ – ü, /ы/ – y, /і/ – i қаріптерімен таңбаланады.	/ү/ – u, /ы/ – i, /і/ – i қаріптерімен таңбаланады.

	таңбаланады?		
3	Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі ортақ түрік әліпбиіне (Түркия әліпбиіне) сәйкес болу керек пе?	Сәйкес болу шарт емес, әр тілдің өз ерекшелігі болғандықтан, әліпби де өзіндік ерекшелікті сақтау керек.	Толық сәйкес болу керек, өйткені бұл түркі халықтарының бірін-бірі оқи алуына мүмкіндік беріп, байланысын күшейтеді.
4	Орыс және араб тілдерінен енген /в/ (v), /ё/ (io), /и/ (i), /ф/ (f), /х/ (h), /л/ (kh), /ц/ (ts), /ч/ (ch), /ш/ (shsh), /э/ (ie), /ю/ (iu), /я/ (ia) – 12 фонема мен «ъ» (жіңішкерту белгісі), «ь» (жуандату белгісі) 2 белгіні латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі құрамында қалдыру керек пе, жоқ па?	Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі құрамында /в/ (v), /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) төрт дыбысты ғана қалдырып, басқасын әліпбиден алып тастау керек.	Бұл дыбыстардың барлығын латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінен шығарып, әліпбиге қосымша таңба ретінде ғана беру керек. Осы дыбыстар жазылатын орыс және өзге де шеттілдік сөздерді транскрипциямен жазу керек.
5	Шетел сөздері мен терминдерін қалай жазу керек?	Қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына бейімдеп жазу керек. Бағынбайтын шетел сөздерін түпнұсқа бойынша жазу. Қазақ тілінің орфоэпиясын оқыту керек.	Ағылшындардың шеттілдік сөздерді транслитерациялау әдісімен оларға төл сөздерден бөлек емле ереже жасау керек.
6	Қазақ жазуының негізгі принципі қандай болу керек?	Қазақ жазуының негізгі принципі фонематикалық принцип болуы керек.	Қазақ жазуының негізгі принципі фонетикалық және морфологиялық принцип болуы керек.

Талас тудырған бұл мәселелердің қай-қайсысы да дұрыс шешім таппаған жағдайда, бұл қазақ грамматикасын қайта жазуға, қазақ жазуының тым күрделенуіне, тіпті қазақ тілінің өзге тілдің экспансиясына қайта түсуіне әкеліп соқтырады. Қазақ тілі агглютинативті тіл, сондықтан сөздің түбірі негізінен сақталып, қосымшалар түбірдің жуан-жіңішкелігіне қарай үндесіп жалғанады. Қазақ тілі XX ғасыр басына дейін ауызша дамып, әдеби тіл ауызша тіл негізінде қалыптасқандықтан, қазақтың жазба тілі мен ауызша тілі жақын, алайда бірдей емес. Талас тудырған жоғарыдағы мәселелер осыған тікелей байланысты.

Бірінші мәселеде /и/ (ⁱy, ⁱy), /у/ (^uw, ^uw, ⁱw, ⁱw) дифтонгоидтарды *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің ұстанымдарына сәйкес таңбалаған жағдайда, қазақ тілінің буын жүйесі ереже жүзінде дұрыс болғанымен, жазба мәтіндерде қаріптер 1%-ға көбейіп, баспа жұмысына, оқуға, жазуға, үйренуге ауырлық келтіріп, көп зардабын тигізеді. Бұдан бөлек бұл қазақ тілінде суффикстердің жаңа түрлерінің пайда болуына, сондай-ақ 1912 жылдан бері зерттеліп, қалыптасқан қазақ тілінің грамматикалық жүйесін қайта қарауға, тіпті оны басынан қайта жазуға әкелуі мүмкін.

Екінші мәселеде *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері «ортақ түркі әліпбиін» жасау керек деп санайтындықтан, ондағы базалық қаріптер ретінде Түркия әліпбиін алады. Қазақ тілінде 28 төл дыбыс бар, латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін дайындауда таңбалануы дау тудырған жоғарыдағы /и/, /у/, /ұ/, /ы/, /і/ 5 дыбыстан басқа 23 төл дыбыстың қаріптері туралы екі бағыт өкілдерінің пікірлерінде айырмашылық жоқ, таңбаларын бірдей мақұлдайды.

Үшінші мәселеде *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері қазақ әліпбиінің өзге әліпбилерге ұқсамайтын бірегей болуын құптайды. Осы мәселеге келгенде бұл бағыт ұсынған «Жетілдірілген әліпби» жобасын шын мәніндегі «ұлттық әліпби» деп атауға болады. Ал *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері қазақ тіліндегі төл дыбыстардан тұратын әліпби ұсынғанымен, олардың қаріптері үшін түрік әліпбиін база ретінде пайдаланады. Бұл тұрғыдан келгенде *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері ұсынған әліпбиді «ұлттық әліпби» емес, «қазақ-түрік» әліпбиі деп атауға болады.

Төртінші және бесінші мәселе – қазақ әліпбиіндегі кірме дыбыстар мен кірме сөздерді,

шетел сөздерін қалай жазу турасындағы бір-бірімен байланысты мәселе. Сондықтан талас тудырған екі тақырыптың себебін өзара байланыстыра, біріктіріп түсіндірген ыңғайлы.

Прогрессивті-заманауи бағыт өкілдері қазақ әліпбиіне орыс тілінен 1940 жылы енген /и/ (i), /ц/ (ts), /ш/ (shsh), /э/ (ie), /ю/ (iu), /я/ (ia), /ё/ (io) 7 дыбыс пен «ь», «ъ» екі шартты белгіні және араб тілінен енген көмей дауыссыз /х/ (kh) дыбысын латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінен шығаруды құптайды. Өйткені бұл дыбыстар орыс тілінен енген сөздерде ғана жазылады және олардың қызметін қазақ тілінің төл дыбыстары толық атқара алады, ауыстыруға болады. Мысалы, /и/ – «i», /ц/ – «ts» және «s», /ш/ – «şş», /э/ – «ie», /ю/ – «iu», /я/ – «ia», /ё/ – «io», /х/ – «h» түрінде таңбаласа болады. Екі белгі «ь», «ъ» – фонема емес, дыбыстық мәні жоқ белгі. Ал ІХ ғасырдан бастап араб әліпбиінен енген /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) дыбыстарын және 1940 жылы кирил әліпбиіне көшкенде орыс тілінен енген /в/ (v) дыбысын әліпбиде қалдырады. Өйткені /в/ (v), /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) дыбыстарының қазіргі қазақ тіліндегі функциясын ешбір төл дыбыс толық атқара алмайды. Бұларды әліпбиден алып тастау қазақ тілінің функционалдылығына кері әсер етеді. Бұл дыбыстар қазіргі қазақ мәтіндерінде белсенді қолданылатын аса көп кірме сөздерде кездеседі. Оларды әліпбиден шығарған жағдайда тілде омонимдер көбейіп, сөз тұрпаты мен дыбысталуы өзгеріп, сөз мағынасын дұрыс түсінуге аса көп кедергі келтіреді, оларды халықтың санасынан өшіру де қиын. Сонымен қатар /в/ (v), /ф/ (f), /ч/ (ch), /х/ (h) дыбыстары әлемдік 6 тілде де бар, бұларды әліпбиде қалдыру қазақтардың әлемдік тілдерді жақсы меңгеруіне мүмкіндік береді. Мұны тілдің заманға сай өзгерісі ретінде қабылдап, қазақ тілінің дамуына мүмкіндік беретін жаңа өріс ретінде қарастыру керек.

Тарихи-дәстүрлі бағыт өкілдері жоғарыдағы 12 кірме дыбыс пен 2 белгіні латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің негізгі құрамынан шығарып, әліпбидің қосымша таңбалары ретінде береді де, бұл дыбыстар келетін кірме сөздерді ағылшын тіліндегі шеттілді сөздерді жазу тәжірибесін үлгі етіп, транскрипциямен /ц/ – «ts», /ч/ – «ch», /х/ – «kh», /ш/ – «shsh», /х/ – «kh», /и/ – «iu», /я/ – «ya», /ю/ – «yu», /ё/ – «yo», /э/ – «ye», /в/ – «v», /ф/ – «f» түрінде жазуды құптайды. Бұлай болғанда төл сөздерге бөлек, кірме сөздерге бөлек, бір тілге екі емле ереже жасау керек болады. Сондай-ақ қазақ әліпбиі кірме дыбыстарды сақтаған транскрипция әліпбиіне айналуы мүмкін. Бұл ұстанымнан *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің «тіл» ұғымын «жазба тіл» деп түсінетіні, тілдің тазалығы мен ішкі заңдылығын жазуда сақтап, ережемен түзетуді дұрыс санайтыны анық көрінеді. Шын мәнінде «тіл» – жазба тіл емес, ауызша (дыбыстық) тіл. Сондықтан қазақша жазуды емес, қазақ тіліндегі айту нормасын сақтау керек. Жазу – дыбыстық тілдің графикалық формасы, ойды шартты таңбалар арқылы екінші бір адамға жеткізудің құралы ғана. Сондықтан тілді қорғау, сақтау үшін қазақ тілінің орфоэпиялық нормасын сақтау керек.

Екі бағыт өкілдері де кірме дыбыстар мен кірме сөздерді жазу мәселесін шешуде қазірше жеке қаріптер деңгейінде ұсыныстар айтып келеді. Кірме сөздерді жазудың жүйелі модельдері, толыққанды емле ережесі әлі жасалмады. Кейбір мамандар бұл мәселені шешуде Байтұрсынұлының XX ғасыр басындағы әдісіне сүйене отырып, оны қазақ тілінің буын түрлері мен дыбыс тіркесімі заңдылықтарына бағындыру қажеттігін негіздеп, соған сәйкес кейбір модельдерді де ұсынады. Бұл ұстанымның бағыты дұрыс болғанымен, Қазақстандағы қазіргі тілдік жағдаят, қазақ тілі тұтынушыларының психологиялық және практикалық дағдысы, сөйлеу тіліндегі артикуляциялық базасы XX ғасыр басындағыдан мүлде басқа. Сондықтан XX ғасыр басындағы модельдерді әлі де жетілдіру керек.

Алтыншы мәселе бойынша *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері әліпбидің оқуға, үйренуге, заманауи техникаға икемді болуын, қолданушының уақыты мен энергиясын үнемдеу жағын көздей отырып, жазуды жеңілдетуді ұсынады. Сондықтан дыбыстардың негізгі реңкін, фонемаларды ғана таңбалауды, ол үшін қазақ жазуының негізгі принципі «фонематикалық принцип» болуы тиіс екенін айтады. Бұл ұстанымға сәйкес орфографияны орфоэпиядан бөлу ұсынылады.

Тіл дыбыстарының негізгі реңкі, фонемалар ғана таңбаланғанда, мағынаға әсер етпейтін кейбір дыбыстар таңбаланбай, ауызша тіл мен жазба тіл арасында аздаған өзгешеліктер орын алады. *Тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері мұны қазақ тілінің өзгеруі, тілдің ішкі жүйесінің

бұзылуы деп санайды да, қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпиясын бірдей етуге тырысады. Сондықтан *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері қазақ жазуының негізгі принципі «фонетикалық принцип» пен «морфологиялық принцип» болуы керек деп санайды. *Тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері жазу фонетикалық транскрипция емес екенін, жазудың басты қызметі ауызша тілді дәл таңбалау емес, адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыру екенін ескермейді. Бұл бағыт өкілдері үшін тілді өзгертпей қорғау – басты міндет. Мұндай ұстанымның орнығуы *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің морфолог, фонетист, грамматист болуымен де байланысты.

Ақиқатын айтқанда, екі бағыт өкілдерінің дұрыс ұстанымдары да, теріс ұстанымдары да бар. Жоғарыдағы талдаулардан әсіресе *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдерінің ұстанымдары көбіне теріс болып көрінуі мүмкін. Десе де, *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдерінің де ағат ұстанымдары бар. Мысалы, *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері сөздердің дағдыға айналған графикалық нормасын бұзбауды тым көп дәріптеп, ескі нормалар мен орыс тілінің ықпалымен қалыптасқан тілдік стандарттардан арылуға батыл қадам жасай алмай отыр. Кирил-қазақ әліпбиінің 1988 жылдан бергі орфографиялық сөздіктері мен ортологиялық құралдарының, қазір қолданыстағы жазу теориясы туралы басты ғылыми еңбектердің авторлары *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері болғандықтан, оларда өз ғылыми негіздемелерін, еңбектерін қорғау үрдісі байқалады.

Әліпби ауыстыру мәселесінің кейінге қалдырылуына байланысты қазір бұл пікірталас бәсеңдеді. Соңғы 3-4 жыл ішінде *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері жазу теориясының негізгі мамандары ретінде жаңа әліпбидің ғылыми базасын жасақтап, теориялық-практикалық өнімдер әзірледі. 2017-2021 жылдар аралығында *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдері өздерінің «Жетілдірілген әліпби» жобасы бойынша 9 тарау 105 баптан тұратын «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелер» жобасы мен 50 мыңнан астам сөз енген кирил және латын графикасындағы «Қазақ тілінің параллель орфографиялық сөздігінің» қолжазбасын дайындады. Ал *тарихи-дәстүрлі бағыт* өкілдері оппонент ретінде *прогрессивті-заманауи бағыт* өкілдерінің жұмыс нәтижелерін әлеуметтік желіде, қоғамдық ашық алаңдарда талқылап, пікір білдіріп, ағат тұстарын көрсетіп отырды. Сол арқылы жұмыс нәтижесінің сапалы болуына өз үлестерін қосты. Бірақ нәтижесінде ұлт болашағы, ел дамуы үшін аса қажет латын әліпбиіне көшу мәселесіне өзіндік кедергі де келтірді.

Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшу ұлттық жоспарына сәйкес мемлекеттің қаржыландыруымен Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында бірнеше мақсатты-нысаналы жоба жүзеге асырылып, ғылыми зерттеулер жүргізілді. Олар:

1) 2018-2020 жылдарда «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы жүзеге асырылды. Жоба аясында кирил және латын графикасында (параллель) маңызды еңбектердің қолжазбасы дайындалды. Олардың қатарында төмендегідей басты еңбектерді атауға болады: «Қазақ тілінің жарыспа сөздері сөздігі», «Жаңа сөздер сөздігі», «Қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі», «Қазақ тілінің пунктуациялық анықтағышы», «Қазақ тіліндегі өзгетілді ономастикалық атаулар», «Антропонимдік сөздік», «Қазақ тілінің емле анықтағышы», «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» т.б. Бұл сөздіктер мен іргелі зерттеу нәтижелерінің баспадан шығуы жаңа қазақ әліпбиінің ресми бекуіне байланысты;

2) 2021-2022 жылдарда «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы жүзеге асты. Жоба аясында латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиінің бірнеше өзекті тақырыбы зерттеліп, ғылыми өнімдер дайындалды. Атап айтқанда:

- Қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктері мен анықтағыштары жетілдірілген әліпби негізінде толықтырылды;
- Қазақ тілінің академиялық грамматикасының қолжазбасы әзірленді;
- Қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздігінің қолжазбасы әзірленді;
- Латын графикасы негізінде қазақ тіліндегі экзонимдерді, шет мемлекеттердің, әлем елдері астаналарының, мұхиттар мен теңіздердің, сондай-ақ «Дүниежүзінің саяси картасындағы» басқа

да географиялық нысандардың атауларын транслитерациялау ережелері әзірленді;

- Латын графикасы негізінде Қазақстан Республикасындағы ономастикалық қызмет қағидалары әзірленді;

- Латын графикасы негізінде Қазақстан Республикасындағы терминологиялық жұмыс қағидалары әзірленді.

Жасалған бұл жұмыстар Қазақстанда қазақ әліпбиін латынграфикасына көшірудің ғылыми базасын толықтырып, дайындығын одан сайын күшейтті. Десе де, жаңа қазақ әліпбиіне көшуді қамтамасыз ететін ғылыми жұмыстар толық аяқталды деп айтуға болмайды. Алдағы жылдарда бұл бағытта жұмыстар жалғасын табуға тиіс.

Жоғарыда баяндалған түйткілді мәселелер бойынша қазақ тілтанушы ғалымдары 2017 жылдан бері қызу ғылыми пікірталас жүргізсе де, әлі ортақ шешімге келе алмады. Сондықтан жоғарыда аталған қазақ тілінің жаңа емле ережелері мен орфографиялық сөздіктеріне түзетулер мен толықтырулар енгізілуі мүмкін.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ жазба мәдениеті ертеден басталып, бүгінге дейін бірнеше тарихи дәуірлер мен кезеңдерді басып өтті. Бұл кезеңдердің ішінде ұлттық сипатымен аса терең маңызы бары – XX ғасыр басындағы Байтұрсынұлы кезеңі деуге болады. Бүгінгі таңдағы әліпби реформасы да XX ғасыр басындағы ұлттық кезеңнен теориялық негіз алып, қазіргі және болашақ жаһандану дәуіріндегі Қазақстанның, қазақ тілінің жаңаша тілдік қуатын тудыруға негіз бола алады.

Қазақстанның латынграфикасы кеңістігіне енуі, әліпби ауыстыруы – ғалымдар мен саяси қайраткерлер жан-жақты ойластырған, қазақ тілі мен елдің, ұлттың болашағын көздеуден туған тарихи шешім, қазақ қоғамының өз таңдауы бойынша жасалған қадамы. Сондықтан бұл әліпби реформасы нәтижесінде Қазақстан әлемдік өркениетке ілесуге мүмкіндік алады.

Қазақ жазуын латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшіру кезеңінде талқыланған, пікірталас тудырған тілдік мәселелер қазіргі қолданыстағы кирилнегізді қазақ әліпбиіндегі түйткілдерді шешу үшін де маңызды. Бұл, өз кезегінде, қазіргі кирилнегізді қазақ әліпбиін реформалау қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан мақаладағы тұжырымдар кирил-қазақ әліпбиін жетілдіру, қазақ емлесін жүйелеу жұмыстары үшін де маңызды.

Қазақстанның латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшуі – тілдік, қоғамдық-әлеуметтік және саяси мәселе. Бұл түйткілдердің қалай шешілуі Қазақстанның латын әліпбиіне қашан, қандай деңгейде және қандай жолмен көшетінін айқындайды. Латын әліпбиіне көшу Қазақстанның әлемдік интеграцияға, мәдени, саяси тұрғыдан ынтымақтасуына мүмкіндік береді. Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі болашақта Қазақстан қоғамының ұйытқысына айналатын қазақ тілін жаһандық сұранысқа сай жаңғыртуға, функционалды әлеуетін арттыруға жол ашады.

Әдебиеттер

- Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 170 б.
- Алдаш А. Қазақ ортологиясы. – Алматы, Қазақ университеті, 2021. – 296 б.
- Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Тараз: ТИГУ баспасы, 2019. – 160 б.
- Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері: оқу құралы / Ғылыми түсініктемесін жазып, құрастырған Е. Маралбек. – Алматы: ЖК Асыл, 2023. – 584 б.
- Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы (1919-1940). – Алматы, 2012. – 130 б.
- Базарбаева З. О переходе казахского алфавита на латинскую графику // Abai.kz ақпараттық порталы, 29.01.2013. [Электронды ресурс] – URL <https://abai.kz/post/15906> (Қаралған күні: 16.07.2025)
- Байтұрсынов А. Ахмет Байтұрсынұлының орфография туралы баяндамасы // Первый всесоюзный тюркологический съезд (стенографический отчет). – Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926 ж. – 286-289-бб.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» / Қазақ тілінің сарфы. 1-жылдық. 1-басылуы – Орынбор: «Ғ.Ғ.Хусайынов ушрқасының парауай матбуғасы», 1914. – 53 б.
- Байтұрсынұлы А. «Тіл-құрал» (Дыбыс заңы һәм түрлері. Бірінші тілтанытқыш кітап, 4-рет басылуы). – Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасөз бөлімі, 1922 ж. – 46 б.
- Байтұрсынұлы А. Әліпби тақырыпты Ахметтің баяндамасы // Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі (ҚБТС). – Орынбор: Қазмембас, 1924 ж. – 55-64-бб.
- Күдерінова Қ.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. –

343 б.

Қашқари М. Түркі тілдер сөздігі. – Алматы: Хант, 1997. I – 588 б, II – 585 б, III – 597 б.

ҚРҰСҚ: 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары / Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы, 2021. [Электронды ресурc] – URL: <https://stat.gov.kz/national/2021/> (Қаралған күні: 16.07.2025)

Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуы // Туған тіл. 2019. – №3. – 7-20-бб. <https://abai.institute/assets/pdf/1ab5c894f48310ae03406162671cc778.pdf>

Маралбек Е. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегіндегі қазақ емле ережелерінің құрылымдық ерекшелігі және оның ғылыми негізі // «Аль-фараби» журналы, 2022. – №4 (80). – 90-105-бб. DOI:<https://www.alfarabijournal.org/index.php/journal/article/view/777/137>

Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2022. – 256 б.

Мырзаханов Ж. Қазақ мәдениетінің айдыны. – Үрімжі: «Шыңжаң жастар-өрендер» баспасы, 2006 ж. – 408 б.

Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Жолдау. 01.03.2006. [Электронды ресурc] – URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2006-zhylgy-1-nauryz (Қаралған күні: 16.07.2025)

Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Жолдау. 14.12.2012. [Электронды ресурc] – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevty-n-kazakistan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-baguty-atty-kaza (Қаралған күні: 16.07.2025)

ҚТ, 2017: Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы № 569 Жарлығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1700000569> (Қаралған күні: 16.07.2025)

ҚТ, 2018: Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы № 569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19 ақпандағы № 637 Жарлығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000637> (Қаралған күні: 16.07.2025)

Нұрданбекұлы Қ. Қазақ халқының саны 70,4%-ға жетті // Егемен Қазақстан. 2023 жыл, 2-қараша. 02.11.2023. [Электронды ресурc] – URL:<https://egemen.kz/article/351995-qazaq-khalqynynh-ulesi-704-gha-dgetti> (Қаралған күні: 16.07.2025)

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері). – Алматы: Ел-шежіре, 2018. – 384 б.

Токаев Қ. Жаңа әліпбиді жетілдіру туралы. 21.10.2019. [Электронды ресурc] – URL: <https://x.com/TokayevKZ/status/1186179480404004864> (Қаралған күні: 16.07.2025)

Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018 ж. – 344 б.

Фазылжанова А. Әзербайжан, Түркия, Өзбекстанның латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу тәжірибелерін ғылыми-лингвистикалық талдау // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 410 б.

References

Ahmet Bajtursynulyning alipbi, zhazu, emle turaly engbekteri (2023). Qurast.: E. Maralbek. Almaty: ZhK Asyl. 584 b. [Akhmet Baitursynuly's works on the alphabet, writing, spelling: textbook (2023). Scientific commentary written and compiled by Ye. Maralbek. Almaty: ZhK Asyl. 584 p.] (in Kazakh)

Ajdarov, G. (1986) Kone turki zhazba eskertkishterining tili. Almaty: Mektep Press. 170 b. [Aidarov, G. (1986) The Language of the Old Turkic Written Monuments. Almaty: Mektep Press. 170 p.] (in Kazakh)

Aldash, A. (2021) Qazaq ortologijasy, Almaty: Qazaq Universiteti. 296 b. [Aldash, A. (2021) Kazakh Orthology. Almaty: Kazakh University Press. 296 p.] (in Kazakh)

Amanzholov, A. (2019) Turki filologijasy zhane zhazu tarihy. Taraz: TIGU Press. 160 b. [Amanzholov, A. (2019) Turkic Philology and History of Writing. Taraz: TIGU Press. 160 p.] (in Kazakh)

Amirzhanova, N. (2012) Qazaqstandagy latyn zhazuynyngh tarihy tagylymy (1919-1940). Almaty: Development Press. 130 b. [Amirzhanova, N. (2012) Historical Study of Latin Script in Kazakhstan (1919-1940). Almaty: Development Press. 130 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1914) Til-qural. Orynbor: G.G. Husajnov shirkasining parauai matbugasy. 53 b. [Baitursynuly, A. (1914) Til-Kural. Orynbor: Printing house of G.Khussainov. 53 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1922) «Til-qural»: Dybys zangy ham turleri, Tashkent: Turkistan memlekettik baspasoz bolimi. 46 b. [Baitursynuly, A. (1922) Til-Kural: In Rules and Types of Sounds, Tashkent: Department of the State Press of Turkestan. 46 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1924) Alipbi taqyrypty Ahmetting bajandamasy. Orynbor: Qazmembas. 27-31-bb. [Baitursynuly, A. (1924) Akhmet's speech on the topic of the alphabet, In The First Congress of Kazakh Educators, Orynbor: Qazmembas. Pp. 27-31.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (1926) Doklad Ahmeta Bajtursynuly ob orfografii. Pervyj vsesojuznyj tjurkologicheskij s'ezd

- (stenograficheskij otchet) [Baitursynuly, A. (1926) Akhmet Baitursynuly's Report on Orthography. In First All-Union Turkological Congress Society for Survey and Study of Azerbaijan, Baku. Pp. 286-289.] (in Russian)
- Bazarbaeva, Z. (2013) O perehode kazahskogo alfavita na latinskuju grafiku. Abai.kz aqparattyq portaly. [Bazarbaeva, Z. (2013) On Switching from the Kazakh Alphabet to the Latin Alphabet. Abai.kz information portal: <https://abai.kz/post/15906>. (Accessed: 16.07.2025)] (in Russian)
- Fazylzhanova, A. (2007) Azerbajzhan, Turkija, Ozbekstannyn latyn grafikasy negizindegi zhanga alipbige koshu tazhibelerin gylimi-lingvistikalqy taldau. Almaty: Arys. 410 b. [Fazylzhanova, A. (2007) Scientific and Linguistic Analysis of the Experiences of Azerbaijan, Turkey and Uzbekistan in Transitioning to a New Latin-Based Alphabet. Almaty: Arys. 410 p.] (in Kazakh)
- Kashkari, M. (1997) Turki tilder sozdigi. Almaty: Hant, I - 588 b, II - 585 b, III - 597 b. [Kashkari, M. (1997) Dictionary of Turkic languages. Almaty: Hant Publishing House, I - 588 p, II - 585 p, III - 597 p.] (in Kazakh)
- Kuderinova, Q. (2013) Qazaq zhazuynyn taryhy men teoriyas. Oqu quraly. Almaty: Eltanym. 343 b. [Kuderinova, K. (2013) History and theory of Kazakh writing. Training manual. Almaty: Eltanym. 343 p.] (in Kazakh)
- Kuderinova, Q. (2017) Ulttyq alipbi ulttyq dybystarymyzga qijanat etpeui kerek. Minber.kz aqparattyq agentti, 08.09.2017. [Kuderinova, K. (2017) National Alphabet Should Not Harm Our National Sounds] Available at: <https://www.minber.kz/2017/09/ulttyq-alipbi-ulttyq-dybystarymyzga/> (Accessed: 16 July 2025). (in Kazakh)
- Maralbek, E. (2019) Ahmet Bajtursynulynyn tote zhazuy. Tugan til. No.3. 7–20-bb. [Maralbek, Ye. (2019) Akhmet Baitursynuly's Arabic-Based Script. Tugan Til. No.3. Pp. 7–20.] Available at: <https://abai.institute/assets/pdf/1ab5c894f48310ae03406162671cc778.pdf> (Accessed: 16 July 2025) (in Kazakh)
- Maralbek, E. (2022) Ahmet Bajtursynulynyn «Til-qural» engbegindegi qazaq emle erezhelerining qurylymdyq erekshelegi zhane onyng gylimi negizi. Al-Farabi zhurnal. No.4(80). 90-105-bb. [Maralbek, Ye. (2022) Structural Features and Scientific Basis of the Kazakh Orthographic Rules in Akhmet Baitursynuly's "Til-Qural". Al-Farabi Journal, No. 4(80). Pp. 90-105.] Available at: <https://www.alfarabijournal.org/index.php/journal/article/view/777/137> (Accessed: 16 July 2025). (in Kazakh)
- Momynova, B. (2022) «Qazaq» gazeti (1913-1918): alipbi, emle erekshelekteri zhane leksika-grammatikasy. Almaty: Qazaq tili. 256 b. [Momynova, B. (2022) Newspaper Kazakh (1913-1918): Alphabet, Spelling Features, Vocabulary and Grammar. Almaty: Qazaq tili Publishing House. 256 p.] (in Kazakh)
- Myrzahanuly, Zh. (2006) Qazaq madenietining ajdyny. Urimzhi: Shyngzhan Zhastar-Oreder Baspasy. 408 b. [Myrzakanuly, Zh. (2006) Area of Kazakh culture. Urumji: Xinjiang Youth Oriented Publishing House. 408 p.] (in Kazakh)
- Nazarbaev, N.A. (2006) Qazaqstannyn alemdegi basekege barynsha qabiletti 50 elding qataryna kiru strategiyasy. Zholdau. [Nazarbayev, N.A. (2006) Strategy for Kazakhstan to Join the World's 50 Most Competitive Countries. Address.] Available at: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2006-zhylygy-1-nauryz (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)
- Nazarbaev, N.A. (2012) «Qazaqstan – 2050» Strategiyasy – qalyptasqan memlekettin zhanga sajasi bagyty. Zholdau. [Nazarbayev, N.A. (2012) «Kazakhstan–2050» Strategy: A New Political Course for the Established State. Address.] Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevty-n-kazakhstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sajasi-bagyty-atty-kaza (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)
- Nurdanbekuly, Q. (2023) Qazaq halqynyn sany 70,4%-ga zhetti. Egemen Qazaqstan, 2 Qarasha. [Nurdanbekuly, K. (2023) The Share of the Kazakh Population Reached 70.4%. Egemen Kazakhstan, 2 November.] Available at: <https://egemen.kz/article/351995-qazaq-khalqynynh-ulessi-704-gha-dgetti> (Accessed: 16.07.2025). (in Kazakh)
- QRUSQ: 2021 zhylygy Qazaqstan Respublikasy halqynyn ulttyq sanagynyn qorytyndylary (2021) [Results of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 2021]; Qazaqstan Respublikasy Strategiyalyq zhosparlau zhane reformalar agentti Ulttyq statistika bjurosy [Agency for Strategic Planning and Reforms of the National Bureau of Statistics of the Republic of Kazakhstan] [Online resource] URL: <https://stat.gov.kz/national/2021/> (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)
- QT, 2017: Qazaq tili alipbiin kirillicadan latyn grafikasya koshiru turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentining 2017 zhylygy 26 qazandagy No. 569 Zharlygy. [Nazarbayev, N. (2017) On the Transition of the Kazakh Alphabet from Cyrillic to Latin Script: Decree No. 569 of the President of the Republic of Kazakhstan dated 26 October 2017.] Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1700000569> (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)
- QT, 2018: Qazaq tili alipbiin kirillicadan latyn grafikasya koshiru turaly Qazaqstan Respublikasy Prezidentining 2017 zhylygy 26 qazandagy No. 569 Zharlygyna ozgeris engizu turaly. Qazaqstan Respublikasy Prezidentining 2018 zhylygy 19 aqandagy No. 637 Zharlygy. [Nazarbayev, N. (2018) On Amendments to Decree No. 569 of the President of the Republic of Kazakhstan dated 26 October 2017 "On the Transition of the Kazakh Alphabet from Cyrillic to Latin Script". Decree No. 637 of the President of the Republic of Kazakhstan dated 19 February 2018.] Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000637> (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)
- Syzdyq, R. (2018) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri). Almaty: El-Shezhire. 384 b.) [Syzydyk, R. (2018) Guide to the Kazakh language (spelling, punctuation). Almaty: El-Shezhire Publishing House. 384 p.] (in Kazakh)
- Toqayev, Q.-Zh. (2019) Zhanga alipbidi zhetildiru turaly. [Tokayev, K.-Zh. (2019) On the Improvement of the New Alphabet.] [Electronic resource], 21 October. Available at: <https://x.com/TokayevKZ/status/1186179480404004864> (Accessed: 16.07.2025) (in Kazakh)
- Uali, N. (2018) Grafika. Orfografiya. Orfojepiya. Almaty: A. Bajtursynuly atyndagi Til bilimi instituty baspasy. 344 b. [Uali, N. (2018) Graphics. Spelling. Orthography. Almaty: Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics Publishing House. 344 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.06.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2026.

Интернетте қолжетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2026.

© Маралбек Е., Құралбай А.И, Қаршығаева А.А., 2026

